

Török József

Keresztény értelmiség a Római Birodalomban Nicea után^{*}

A tanulmány címében a tér, vagyis a *Mare Nostrum*ot körülvevő Római Birodalom, és az idő, azaz a 325-ös Niceai Zsinatot követő

Török József egyház- és liturgiátörténész, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának egyetemi tanára.

évtizedek koordináta-rendszerében, vagy ha jobban tetszik, kategóriái közé helyezve jelenik meg a vizsgálódás objektuma, az értelmiség, amelynek jelzője, azaz keresztény mivolta több eligazítást ad, mint maga az „értelmiség” elnevezés. A IV. század társadalmában egyre nagyobb számban és súllyal jelentkező keresztény hívők egyik, nem túl népes, ám annál fontosabb csoportja, azonos műveltséggel, még inkább egybevágó indíttatással és céllal rendelkezvén szellemi értékek olyan garmadáját hozta létre, amelyhez a kereszténység bölcs sáfárai a Biblia-beli házigazdához hasonlatosan járulva nem üres, hanem teli kézzel térnek vissza, még réginek tűnőből is mindig újat nyújtva övéiknek.

Milyen előzmények után, mely körülmények között és feltételrendszerek mellett növekedtek és gyarapodtak, majd alkottak és tanítottak a keresztények nagy családjának ezen „igazi felnőttei”? Ennek bemutatását célozzák a következőkben mondandók.

Időpontként Nicea a kezdet, ám Nicea létrejöhett volna Nagy Konstantin és a 313-as milánói ediktumként ismert császári rendelet nélkül? Egyáltalán, az előzmények, az eddig történtek elhanyagolhatók? Hiszen a kereszténység már évszázadok óta inkább lassan, mint robbanásszerűen, inkább csendesen, mint harsányan, ám annál kitartóbban terjedt a társadalom valamennyi rétegében. A társadalom pedig bizalmatlansággal, rosszindulattal, sőt ellenségességgel fogadta az új, Keletről érkezett vallást, melynek követői időről időre, nagyobb békeidőszakok között rövidebb szakaszokban véres üldözéseket szenvedtek el.

Ekkorra, vagyis a III–IV. század fordulójára már csak rossz emlékek, általában vádaskodásnak számított, amit Kelszosz 177–180 táján állított: a keresztények csak a tudatlanok, oktalanok közül, a társadalom legalja rétegéből származnak. Tény, hogy a II. század apologétái még nem álltak azon az intellektuális szinten, amely majd az őket követő nemzedékekre, s főként a IV. század végi nagyokra jellemző, ám már ők is tették kötelességüket, vagyis szembesültek azzal a magas szintű klasszikus kultúrával, amelynek számos eleme a továbbiakban a kereszténység számára is nélkülözhetetlen bizonyul.

^{*} A Szent Ambrus egyháztanító halálának 1600 éves évfordulója alkalmából 1997. április 8-án, a budapesti Központi Papnevelő Intézet dísztermében rendezett tudományos ülésszakon elhangzott előadás.

Az előzmény-példák közül elegendő felidézni Alexandriai Kelemen etikai kézikönyvét, amely 200 táján a görög bölcsesség egyensúlyból, harmóniából és mértékből összetevődő szépségisményét szervesíteni tudta a keresztény, ezen belül is a kifejezetten evangéliumi követelményekkel. Órigenész monumentális alakja és munkássága még inkább kivételnek számít kortársai között; a IV. század keresztény gondolkodói már a maguk természetességével birto-
kolják, használják és adják tovább mindazt, amit társadalmi helyzetüknek, neveltetésüknek, vagyis szellemi örökségüknek tarthattak. Ezen állítás meg-
alapozottságát az a vitathatatlan tény is biztosítja, hogy az ókori gondolkodás-
módban a vallási hiedelmekre, vallásos hitre épült rá a társadalmi-politikai
rend éppen úgy, mint az erkölcsi értékek együttese; következésképpen a val-
lásos hit biztosította a társadalom egybetartozását, számtalan összetevőjének
egymást kiegészítő és megtartó együttmaradását. A profán és a szakrális vi-
lág, az evilági és a vallásos rend soha nem különültek el egymástól. Nagy
Konstantin, kiegészve a kereszténységgel, a vallásnak ezt a társadalmi szere-
pét nem utasította el, sőt a kereszténység társadalmi egybetartozást segítő jel-
legének elsőbbséget biztosított. A császár a kereszténység hivatalos képviselői
felé éppen olyan pozitív megkülönböztetést alkalmazott, mint tették elődei az
ősi vallás kapcsán. A klérus fiskális kivételezettségnek örvendhetett, a templo-
mok ettől fogva közpénzekből épültek, és Róma püspöke, a pápa megkapta
a Lateráni palotát. A keresztény egyházak jogi személy státusában részesül-
tek, tulajdonossá válhattak, örökölhettek és a társadalom életében történő
részvételük soha nem remélt méreteket öltött.

A kereszténység tehát polgárjogot nyert, majd védettséget élvezett, végül
pedig nyílt támogatásban részesült. Mindennek természetesen megvolt a ma-
ga ára. A Biblia-beli dénár császárképe mintha egyre uralkodóbbá vált volna,
legalábbis innen és a mostanból visszatekintve. Ám lehetséges ez éppenséggel
a kereszténység esetében, amely minden hatalmat Istentől származtat, követ-
kezésképpen a császár hatalmát sem abszolutizálja az érintett igénye szerint,
hanem éppen ellenkezőleg, relativizálja? Való igaz, hogy a IV. században már
egyfajta nosztalgiával lehetett szemlélni az első, apostolok alapította közössé-
gek eszményi életvitelét —jóllehet ez mindig elérendő célként és soha nem
teljes mértékben megvalósított állapotként jelentkezett—, lehetett sajnálni az
egyenlőség alapelvén nyugvó —neologizmussal élve— testvéri kisközösség-
modellt, s való igaz, hogy a helyi egyházak jelentősebbjei a császári udvarból
származó *decorum*okkal szemben sem voltak elutasítók. A klérus és a hívek
közötti különbséget újra meg újra átgondolták, továbbgondolták, s az egyházi
közösségek különböző élethelyzeteiből egyre több, jogi nyelven is megfogal-
mazható tanulságot vontak le. A kereszténység ezzel nyert, vagy veszített?
Maga a kérdés illetően fölvetése helytelen, mert a történész csupán annak
megállapítására jogosult, hogy a kereszténység helyzete a társadalmon belül
megerősödött, s ez az újabb jogok mellett újabb kötelességeket s még inkább
lehetőségeket hozott magával. Ezek a lehetőségek a klasszikus kultúra segít-
ségével, annak közbejöttével teremtdtek meg.

A klasszikus kultúra nyújtotta segítséget szépen kifejezésre juttatják azoknak az első keresztény arisztokratáknak a síremlékei, akik már kőbe merték faragtatni keresztény hitüket. Számos, pogány gazdájú szarkofágon a kultúra mint az emberi élet legfőbb célja és beteljesültsége a következő módon jelentkezett: a férj kezében egy kigöngyölt, vagy ha jobban tetszik, széttekert *volumen*, mellette vagy vele szemben a hitves, kezében húros hangszer, a lant. A keresztények szarkofágjain ez némi módosulással jelentkezett: a tekerces keresztény tartalmára a szomszédos mezőben megfaragott Jó Pásztor, vagy egyszerűen csak a Krisztus-monogram utal, s a hitves imádkozó kéztartása még egyértelműbbé teszi, hogy itt már nem a klasszikus kultúra eszményének képi ábrázolásáról van szó, hanem arról, amit az üdvösség szükséges eszközének tartottak s ami nem más, mint a *doctrina Christiana*, a klasszikus kultúra kölcsönözte köntösében.

Miként jutott ennek birtokába az a keresztény, akit az előadás címe értelmiségi-nevezett? A kereszténység a megtestesült Ige vallása, a kimondott s ezzel leírhatóvá lett isteni tanítás vallása, amely átadható, sőt átadandó. Ennek még a Szíria *limes*en élő, kereszténnyé lett nomád arabok is tudatában voltak, mennyivel inkább a Római Birodalom polgárai, akik készen kapták a görög-latin kultúra tanulmányi rendszerét, s kivételektől eltekintve nem is tartották szükségesnek saját iskolák létrehozását. A *Mare Nostrum* körüli kereszténység képes volt túltenni magát a pogány iskolák tartalmi másságán és sajátjának fogadni mindazt a gazdagságot, amelyet az előző nemzedékek gondolkodó főinek sokasága felhalmozott.

A görög és latin iskolák keresztényei magától értődően fogadták el a hellénista humanizmus alapkategóriáját, aki az ember, keresztény szemléletben Isten képre és hasonlatosságára teremtve, a maga gazdagságával, amelynek forrása ugyancsak a Teremtő. Igaz, hogy a középkor gondolkodói fejtik majd ki ezt bővebben és világosabban, ám mindebben benne foglaltatik az, hogy a kereszténynek előbb embernek kell lennie, érett és felelősségteljes személynek, aki a hit cselekedetének birtokában erkölcsi tetteit a hit fényétől megvilágítva viszi véghez. Az ókori nevelés ehhez a célkitűzéshez olyan eszközt jelentett a kereszténység számára, amihez foghatóval a történelem folyamán sehol másutt nem találkozni, s ebben a kijelentésben nem a nyugati kultúra fölénytudata összegződik —mint azt tudni vélik a multikultúra megszállottjai és önmaguk fölkenete apostolai—, hanem annak az üdvtörténeti ténynek az emberi elme erőfeszítései árán történő megközelítése, amelynek ismeretében tárgyilagosan elmondható: a megtestesülés hely- és idő-kiválasztása nem esetleges, hanem az isteni akaraton, az üdvrend rendezett voltán nyugszik, következésképpen az Egyház, a kereszténységnek sajkából hajóvá növvő alkalmatossága sem véletlen folytán hajózott az antik kultúra békés vizein, hanem a gondviselés tervét beteljesítve. A gondviselés már a pogány római világban ott működött rejtett formában, kikristályosítva azokat az értékeket, amelyek majd a sarkalatos erényekké nemesedve tényleg kardinális fontosságúakká válnak, s amelyeket a IV. század művelt keresztényei álmélkodó örömmel fe-

deznek föl s tartanak előlegzett ajándéknak. A művelt ember klasszikus neveltetése alapján egyaránt lehetett *oratorrá*, *rétorrá* vagy *filozófussá*, *bölcselővé*. Egyaránt választhatta a *cselekvést* vagy a *szemlélődést*, s ehhez az evangélium befogadása a várt, ám meg nem érdemelt többlet, ami előtt ha az ember megnyílt, akkor eljutott a hitre és fölvette a kereszttség szentségét, vagyis kereszténnyé vált.

Az ókori nevelésről az eddigiekben mint eszközzel volt szó, azonban hiba és tévedés lenne megfélekedni annak tartalmáról, az antik kultúráról. Ez utóbbi tartalmában ugyanis az új vallás vetélytársának tűnhetett föl, mert az emberi élet nagy kérdéseire, örökkön örökké megfogalmazódó elvárásaira megadta a maga előre kész, saját válaszait, s ezek egyáltalán nem egyeztek meg a kereszténység adta, kinyilatkoztatott eredetű válaszokkal. Számos példa igazolja, hogy az antik kultúra a maga pogány, a keresztény igazságokkal átellenes állításaival makacs ellenfélnek bizonyult, aminek tanúságtevői azok az újpogány tendenciák, amelyek a klasszikus hagyományok újraéledését kísérték a különböző történelmi korokban, vagy kísérik éppenséggel napjainkban. A IV. század során a klasszikus neveltetésben részesült, az antik kultúrán felnőtt keresztény számára kötelező erővel jelentkezett az antik kultúra tartalmának elutasítása, az annak egyáltalán nem holt testén való keresztüllépés. Be kellett ismerni annak a kultúrának a terméketlenségét, amelyen az érintett ember felnőtt. Már Tertullianus élesen megfogalmazta ezt a szembenállást: *Quid Athenae Hierosolymis...?* — „Mi köze az akadémiának az Egyházhoz?” (*De praescriptione haereticorum* 7,9) Maga Szent Ágoston is közelebb állt az egyszerű, tanulatlan hívekhez az antik kultúra elítélésében, mintsem gondolnánk. Hangsúlyozni kell viszont, hogy csak közel állt hozzájuk, ám nem azonosult velük. Emellett ki ne ismerné Szent Jeromos álmát, aki az isteni ítélőszék előtt védekezni kényszerült, mert „inkább volt ciceroniánus, mint keresztény?” (*Ep.* 22,30)

A szembenállás oly nagy volt, hogy az egész jelenség jogi formulákba öltözött is jelentkezett, elegendő a Didascaliát felütni: *ab omnibus igitur alienis et diabolicis scripturis fortiter te abstine.* „Elmélkedj az élet ígéiről és tanulj velük együtt. Egyébként pedig maradj otthon és olvasd a Törvényt, a Királyok könyvét és a prófétákat meg az evangéliumot, mely mindezeknek a beteljesülése! A pogányok írásaitól viszont teljesen tartsd távol magad! Mi dolgod is lenne az idegen ígéekkel, törvényekkel és hamis próféciákkal, melyek a fiatal embereket még el is térítik a hittől? Mi hiányzik neked Isten ígéjében, hogy a pogányok meséire veted magad? Ha történelmet akarsz olvasni, ott a Királyok könyve, ha bölcseseket és filozófusokat, akkor ott vannak a próféták, akiknél több bölcsességet és értelmet találsz, mint a bölcsesknél és filozófusoknál, hiszen ezek az egy és egyedül bölcs Isten ígéi. Ha pedig himnuszokat kívánsz, ott vannak Dávid zsoltárai, ha viszont a világ kezdetét [akarnád megismerni], ott a Teremtés könyve, ha a törvények és előírások érdekelnek, ott a Törvény, a Kivonulás könyve.” (*E. P.* 112)

A kissé terjedelmesebb idézet annak tényét bizonyítja, hogy a keresztények kezdettől tudatában voltak a klasszikus kultúra tartalma felől mutatkozó veszélyeknek, ugyanakkor nem mondtak le a klasszikus neveltetés nyújtotta előnyökről: még az üdvösség miatt sem akartak *indoctusokká* válni. Miként találták meg a helyes módszert, mértéket? Nagy Szent Baszileiosz híres beszédében (XXII.) egyszerre tanácsolja a szigorú válogatást a pogány szerzők művei között — és a pogány költők gondolatainak evangéliumi szellemű átértelmezését. A tanulók tehát bővelkedtek jó tanácsokban.

De mi volt a sorsuk a tanároknak, akik a pogány istenek által mívelt dolgokat hivatalból oktatták —s milyen magas irodalmi formákba öltözöttek!—, miközben maguk a keresztény hit felé törekedtek vagy már annak birtokában voltak? Már a *Traditio apostolica* bölcs mérsékletet tanúsít e téren: „Aki gyermekeket oktat, helyes, ha abba hagyja, de ha nincs más mestersége, engedjék meg neki, hogy folytassa!” (XVI.) Így a IV. században a keresztények a klasszikus nevelés-oktatás valamennyi területén-fokozatán ott vannak: az egyszerű iskolamesterektől a grammatikusokon át az ékesszólás-tanárokig. Apostata Julianus császár 362. június 17-én kelt rendelete csak Rómában két tanárt érintett, amikor a keresztényeket eltiltotta az iskolákban végzett munkától „erkölcsiség hiánya” miatt. A császári rendelet függelékében található magyarázat szerint a keresztények, amikor Homéroszt vagy Hésziodoszt az antik istenekbe vetett hit nélkül magyarázták, tisztességtelenek, mivel olyasmit tanítanak, amit nem hisznek. A konfesszionális alapokon nyugvó iskolát valójában Julianus teremtette meg, amikor hitet követelt a tanároktól, az antik istenségekbe vetett hitet. A rövid kísérlet csődöt mondott, s a keresztények nem mondtak le arról a kultúráról, amelyet eladdig magukénak vallottak minden tartalmi célzatú elutasítás ellenére. A IV. század második felében, a Julianus-féle pogány intermezzo után az értelmiségiek körében megkezdődik annak az átgondolása, továbbgondolása, ami a keresztény kultúra kettős szempontjának kialakulását lehetővé teszi. A kettős szempont pedig majd a Szent Ambrus keresztelte —ugyancsak szent— Ágoston munkásságában érhető tetten; s az egyik filozófiai beállítottságú, a másik pedig a kultúrát meghaladó *sapientia* jelentkezése, amelynek egyetlen igaz célja a kinyilatkoztatott igazságok föltárása a klasszikus kultúra által formált, kiművelt emberi ész-értelem-gondolkodás segítségével.

Az itt fölvezetett kép természetesen fölöttébb hiányos, mert a keresztény latin nyelv megteremtése éppúgy ennek a keresztény értelmiségnek köszönhető, mint a latin nyelvre fordított Biblia latinságának elfogadása, sőt tudatos vállalása. Ezzel elérkeztünk Cicero *De oratore* c. művétől a Szent Ágoston írta „anti-típus,” a *De doctrina Christiana* c. könyvhöz, amely a IV. század keresztény értelmiségének a klasszikus kultúrát-neveltetést igénylő, ugyanakkor a megkülönböztetés szellemét-lelkét bőségesen alkalmazó állásfoglalása nélkül nem születhetett volna meg.

Irodalom

Az értelmiség történelmi vonatkozásaival foglalkozó, magyar nyelvű szakirodalom terén talán legismertebb Huszár Tibor: *Fejezetek az értelmiség történetéből* (Bp. 1977) című műve, amely azonban az érintett kort nem tárgyalja. Az egykor politikai töltésével hírnevet szerzett könyv, Konrád György — Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* (Bern—Párizs—München 1978) mindössze annak bizonyítéka, hogy még a vizsgálódás módszere, esetleges szempontrendszere is használhatatlan, már megírásakor elvetélt, hiába nyitott a történész-kutató az esetleges társadalmi összetevők irányában.

A következőkben azon alapvető műveket sorolom föl felhasználásuk aránya szerinti sorrendben, amelyek teljes terjedelmükkel vagy néhány fejezetükkel hozzájárultak a fentiek megfogalmazásához.

Daniélou, Jean — Marrou, Henri-Irénée: *Des origines à saint Grégoire le Grand*.

Paris 1963. [Nouvelle Histoire de l'Église I.]

Marrou, Henri-Irénée: *Décadence romaine ou antiquité tardive?* Paris 1977.

Uő.: *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*. Paris 1948.

Uő.: *Saint Augustin et la fin de la culture antique*. 4. éd. Paris 1958.

Markus, Robert: *The End of Ancient Christianity*. Cambridge 1990.

Uő.: *Christianity in the Roman World*. London 1974.

Fontaine, Jacques: *Naissance de la poésie dans l'occident chrétienne*. Paris 1981.

Uő.: *Aspects et problèmes de la prose d'art latine au IIIe siècle*. Torino 1968.

Uő.: *Études sur la poésie latine tardive d'Ausone à Prudence*. Paris 1980.

Uő.: „Les origines de l'Hymnodie chrétienne latine d'Hilaire de Poitiers à Ambroise de Milan”, *Revue de l'Institut Catholique de Paris* 14. 1985.

Fredouille, Jean-Claude: „Les lettrés chrétiens face à la Bible”, in: *Le monde latin antique et la Bible*. Paris 1985. [Bible des tous les temps 2.]

Mohrmann, Christine: *Études sur le latin des chrétiens*. I–IV. Roma 1961–1977.

Az időben négy diákonusa összejött, s arról tárgyaltak egymás közt, hogy ki lenne jó püspök Ambrus halála után. S noha távol álltak attól a helytől, ahol Isten embere, Ambrus feküdt volt, s oly halkán nevezték meg Simplicianust, hogy ők maguk is alig hallották, ő, bár távol feküdt tőlük, háromszor felkiáltott: „Öreg, de jó!” Ennek hallatára rémülten elmenekültek, és senki mást nem is mertek megválasztani a halála után. Azon a helyen, ahol feküdt, látta Ambrus, amint Jézus hozzá jön és vidám arccal ránevet. Honoratus vercelli püspök pedig, aki már készült Szent Ambrus elhunytára, mikor elszenderedett volna, háromszor is hallott egy hangot, mely így szólt hozzá: „Serkenj föl, mert hamarosan hazatér!” Fölserkenvén nagy sebesen Milánóba ment, és az Úr testének szentségét adta Ambrusnak, az pedig kereszt alakban széttárta a kezét, és imádság szavai között utolsót lehelt.

Részlet a *Legenda aurea*ból. Ford. Déri Balázs